

SOPRONI ARCOK

SZAKÁL ERNŐ

Szobrászművész – műemlékes restaurátor életutam (2. rész) Közzéteszi: Dávid Ferenc

Előszörre minden elszomorítóan, reménytelennek tűnt, mert a romok mellett megváltoztak a ránézést épen maradt dolgok is. A társasház, melyben otthonunk volt, lakatlanul fogadott, ridegen, hallgatagon tárt ajtókkal, a lakások részben feldúlt és megbolygatott látványával. Hamarosan megtudtam, hogy anyósom, feleségem és három hónapos kislányunk Brennbergbányán talált menedéket. Találkozásunk meghatódottsága után már kissé megnyugodva mérlegeltük továbbélési lehetőségeinket. Néhány nap elmúltával egy fogadott szekéren visszahoztam szeretteimet Sopronba. Együtt volt újra a család a hazatérés örömeivel és újabb gondoljaival.

A műterem károsodott tetőzettel, kitört ablakokkal, s bent, mint egy hadirokkant állott a városvédő kinagyolt alakja, félkarúan, mert bal karját feltehetően egy nagyobb repeszdarab leszakította, elroncsolta. Az én életemnek is nehéz időszaka volt ez, tele csalódásokkal, indokolatlan bizakodással, eseményekkel és élményekkel, melyeket a visszaemlékezéseimben sohasem tudtam rendbe rakni. Arra emlékszem, hogy „felszabadultunk” és, hogy bekvártélyozta magát hozzánk egy orosz katonatiszt a csicskásával, nálunk is megünnepelve május 8-adikát, amikor a németek letették a fegyvert és véget ért második világháború.

Most hogy erről az időszakról szeretnék írni, rádöbbenek arra, hogy a velem és közvetlen környezetemben történektől alig emlékszem valamire, és ennél is kevesebbre, ami a közügyekkel való kapcsolatomat illeti. Bizonyára inkább ösztönösen életem, mint tudatosan, aminek oka lehetett a létbizonytalanság érzése és a létfenntartás gondjai mellett az is, hogy a sorsdöntő események lezárultak körülöttem anélkül, hogy maradandó élményemlékek maradtak volna bennem.

A város új életre kapott, vezetői szereplőváltásokkal, kényszerítő és alig halasztható romeltakarítási programmal, melyben én is részt vettem. A polgármesteri hivatal megbízásából összeszedtem és a műterem telephelyére szállítottam az ugyancsak romos Orsolya téri Mária kút töredékeit, és megbízás nélkül a templom ott heverő leomlott előcsarnokának köveit. Ma úgy látom, hogy a műemlékes kőszobrász jövőm felé vezető úton ezek voltak az első lépéseim, bár erről akkor még sejtelmem sem volt.

Zajlottak az események olyan változásokat hozva és tragédiákat okozva, hogy azokat tárgyilagosan soha felmérni nem tudtam. Felsőbb ukázra Sopron németajkú lakosságának jórészt erőszakkal kiűldözték Németországba, amit valamely nemzetközi bosszúvágy indíthatott el. A kitelepítettek között sok jó barátom volt, iskolatársak főként. Sok más sorsfordító eseménynek is tanúja lehettem az 1946-os esztendőben. Véget ért a Magyar Királysági államforma és Köztársaság lettünk a Kommunista Párt diktatúrájával, élén Rákosi Mátyással. És volt népbíróság és államosítás, élelmiszerjegyek és infláció, és cserekereskedelem minden szinten, ma elképzelhetetlen variációkkal.

A várostól megbízást kaptam a Várkerület romos házai mögül előbukkant nagy rondella kiszabadítási tervének agyagmodellben való elkészítésére. Nem tudom, ki- nek volt ez az ötlete. A terv modelljét én készítettem el a város mérnöki hivatalának megbízásáról 10.000.000 azaz tízmillió pengőért. Az összeg szinte másnapra értékét veszítette. Ez áprilisban volt és folyt ez az értelmetlenség augusztusig még, amikor be- vezették fizetőeszközként, új pénznemként a forintot. Ettől kezdve a munka és az élet szinte máról holnapra új értelmet kapott, s mindenütt megindulhattak a helyreállítási munkálatok. Szobrászművészt senki nem keresett, de kellett kőfaragósegéd annak az építési vállalkozónak, aki az Orsolyita templom építészeti helyreállítását elvállalta. Az adott helyzetben a másfél évtizedes keserű tapasztalatok ellenére, ismerve a kisiparos alkalmazott kiszolgáltatottságát, kényszerhelyzetben lévén előszedtem a munkaköny- vemet és beálltam a kőfaragó-segédi munkába. A templom belső helyreállításában vettem részt, az egyik sérült boltozatszakasz és a homlokzati mérműves ablak re- konstruálásával, fényképfelvételek felhasználásával. A terméskő-faragványokat hang- súlyozta az új koncepció. Az egész munka végeredményben tanulságos volt számomra a jó provinciális neogótika szintjén.

Sokkal nagyobb jelentősége lett a következő helyreállítási munkámnak, melyet önállóan végezhettem el. A Szent György-templom ugyancsak sérült belső stukkódí- szeire vonatkozott a megbízás, amellyel Gerevich Tibor és Dercsényi Dezső, a Műemlékek Országos Bizottsága akkori elnöke és előadója megkerestek. Olasz és né- met szakkönyvek tanulmányozása, majd egy próbamunka kedvező elbírálása után kezdtem el a munkát. Az anyagösszetétellel és technológiával voltak kezdeti problé- máim, de következetes elemzésekkel és kísérletekkel sikerült a kívánt eredményt el- érnem. A ráhordott festésrétegek eltávolítása, a stukkók és a téglaboltozattól elvált vakolatrétegek rögzítése, továbbá az elpusztult és hiányzó részek helyszíni mintázása mellett szükséges volt a sérült boltozati kőbordák egy részének kiváltása is.

Már fél éve dolgoztam a helyreállításon, a barokk falpillérek elbontására is sor ke- rült, mert azokból kiszabadíthatóak voltak a gótikus boltozathoz tartozó oszlopköte- gek. Az akkori iparjogi törvény szerint ilyen kőből készült épületszerkezeti munkához okleveles kőfaragó-mesteri képesítés és bejegyzett iparüzési engedély kellett. Mester- vizsgára az illetékes hatóságnál, a győri Államépítészeti Hivatalnál jelentkeztem. A fel- tételeknek eleget téve 1948 márciusában az öt napig tartó írás-, rajz- és szóbeli vizsga „dicséretes” elvégzése után mint okleveles kőfaragómester tértem haza, teljesen lega- lizálva a munkámat. A Szent György templomban végül elkészítettem a tizennégy stá- ció domborművet is, s ezzel fejeztem be az itteni tevékenységemet.

E két esztendeig tartó restaurálás mellett süttői mészkőből faragtam a gyermekét istápoló anya szobrát a Jéhn patika portáljára és készítettem egy Szent Mihály szobrot is, mely a városplébániára került.

A következő műemléki feladatomban a sopronbáncfalvi Mária Magdolna-templom belső helyreállításához kapcsolódott a hajó gótikus ablakának, a keresztelő medencé- nek és a szentélyboltozatnak kiegészítő helyreállításával. Terveztem és kiviteleztem a csupaszholtármenzára egy bronzdomborműves tabernákulumot és a keresztelőkúthoz egy oszlopos lábazatot. Kisebb kiegészítő kőcserékre került sor a Szent Mihály temp-

lom Storno tervezte főkapu bélletprofiljainál egy levéldíszes oszlopfőnek az újrakészítésével.

Szobrászati megbízást is kaptam a várostól: Műtermemben ott állt a városvédő megcsonkult szobra, és hogy legyen belőle valami, javaslatomra új alakot öltött. Szerencséje volt, mert ha a bombázáskor a fejét is elvesztette volna, akkor nem válhatott volna páncéljából kibontva az akkori korszak hőségévé, félmeztelen, kalászt óv munkásszoborrá, és nem állna ott ma is a Várkerületen.

Kezdetről fogva gondhozó lett számomra egy új szobormegbízás. Amikor a Süttőről érkezett hat és fél tonnás kőtömböt a pályaudvaron a tehervagonból egy platóskocsira zötytyentettük, eltört a kocsik egyik kereke. Átrakodtuk, majd amikor a sima utak utáni fűves műteremtelekre értünk, a kocsink úgy megsüllyedt, hogy azt kimozdítani nem lehetett. Kézi erővel, görgőkkel kínlódva került a tömb a műterembe. A szobormű elkészült és felállították, aztán áthelyezték, 1956-ban ledöntötték és megcsonkították, majd kijavították, majd végezetül 1992-ben „lerendszerváltották” a Kellner-szobrot. Azóta nem tudok róla, mert mindenre nem vagyok kíváncsi.

Az érdeklődésem előterébe került a műemlékek védelmének ügye, az olyan indokolhatatlan bontások láttán, mint amilyenek az Orsolya téri Proszvimmer-ház és a Lunkányi-ház is áldozatul estek. Ez a sors fenyegette a Szent György utcában a Káptalanházat, a kétemeletes palotát is. A súlyos bombakárok romossá tették és a helyi vélemények szerint bontásra ítéltetett. Nem adta azonban fel Lux Kálmán, a MOB sokat tapasztalt építész. Az ő személyes kockázatvállalásának és helyszíni szakmai irányításának köszönhető, hogy a főhomlokzatot bontócsákány nem érte. Az akkor hetvenedik életévében járó Kálmán bácsi ezt a sikert tisztelői körében a szemközti borozóban ünnepelte meg, a vendéglátó közvetlenségével.

Az 1949-ben megszűnt MOB utóda, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja megbízott a bencéseknel a volt ferences káptalanterem helyreállításának kőfaragó-mesteri munkáival. Forgatva az akkori okmányokat, a múltba visszatekintve úgy érzem, hogy életem szakmai fordulatát ez a megbízás hozta magával, mert számomra itt váltak a középkori alkotások élményhozóvá. Valószínűleg azért, mert én a műemlékvédelmet alkotó művészeti tevékenységként éltem meg, és ennek álltam teljesen a szolgálatába.

Amikor én a káptalantermi munkálatok menetébe bekapcsolódtam, a feltárások, a statikai megerősítések már készen voltak. Az én tervrajzaim szerint készítettem el a terem három gótikus ablakát, helyreállítottam a bejárati ajtó bélletét, a pillérek, konzolok és a boltozatot a szükséges kiváltásokkal és kiegészítésekkel. Végül sor került az új funkció, a középkori kőtár kialakítására, melyben helyet kapott néhány faragvány a Szent Mihály- és a Szent György-templomból is.

Közbevetőleg meg kell említenem, hogy a művészetek új fővárosi szakvezetői megértették velem azt a ténnyt, hogy nekem, a volt római ösztöndíjasnak, a három T, a támogatott és a túrt művészek mögött a tiltott kategóriában van a helyem. Ezt nagyobb lelki megrázkódtatás nélkül tudomásul vettem. Ehhez a nem öröndetes tényhez itthon meg az járult, hogy mint vállalkozó kőfaragómestert nem a jövedelemem szerint adóztattak, úgy hogy jobbnak láttam az iparendélyemet is visszaadni. Közben megkönnyebbülten tapasztaltam, hogy a műemléki megbízások folyamatosak

maradtak, az egyes munkákat alkalmi szerződéses megbízásként végeztem el. Így dolgoztam Győrben, Pécsen, Visegrádon, Újmassán, Egerben, majd újra Sopronban, aztán előbb a Múzeumok Országos Központjának, majd fél év múlva az Építészeti Tanács Titkárságának önálló tudományos kutatójaként.

Szobrászkodtam is közben valamicskét a Szentháromságszobor restaurálásánál, a figurális kiegészítéseknél, főként a Krisztus szobornál és donátor szobroknál, míg a Szent Anna szobrot teljesen újra kellett faragnom. Az egész munkát Csatkai kezdeményezte, ahogy a Balfi úti pihenőkereszt és a Szent Mihály u. 9. számú ún. két mór ház homlokzatának eredeti állapotába történő helyreállítását is, ahol figurális és dekoratív díszítőelemek, világi és egyházi szimbólumok dominálnak. Az oromzatos kapuzat és a figurális díszek kőből, a fülkekeretek levéldekorációi stukkóból készültek, és jelentős díszítést ad a sima és durva vakolás népies barokk játékosága is, amelyek Prattinger kőművesmester képességeit tükrözik.

Csatkai Endre indította el a Várkerületi Mária oszlop helyreállítási munkáit a pusztulófélben lévő domborművek láttán. Jó szándékú mentési céllal gyorsan sor került a reliefek kibontására és évekig tartó tárolására. Ugyancsak Bandi bácsi kezdeményezésére megbízást kaptam feletteseimtől, hogy a nagycentki Széchenyi-kastély főépületének az erkélyes középrizalitját teljes szélességében díszítő allegorikus, a művészetet és a tudományt ábrázoló puttós domborművet szakszerűen bontsam le, és szállítsam Sopronba, a múzeumkerti raktárba. Később tudtam meg, hogy egy rokokó kályhát Csatkai már bemenekített a múzeumba és ez volt szándéka az én megbízatásommal, mert az épületről lemondott. Ezt írta róla 1953-an: ... „A nagycentki Széchenyi kastély 1944-45-ben háborús események következtében berendezésével együtt csaknem teljesen elpusztult” ...

Kimentem Nagycenkre és látnom kellett, hogy nem a háborús károk, hanem lelkiismeretlen fosztogatók a kastélyt szó szerint kirabolták, nem csak berendezését vitték el, nem kímélték a nyílászáróit, parkettáit és tetőgerendáit sem. Kovácsolt vas erkélyrácsát a termelészövetkezet hátsó udvarán és egy szétbontott márványkandalló köveit a park egyik bokra alatt találtam meg.

Vegyes érzelmekkel, tehetetlen dühös szomorúsággal másnap jelentést írtam a látottakról a fővárosi feletteseimnek, mert ez tudományos kutatóként, véglegesített műemléki alkalmazásban a kötelességem volt. Jelentésemben leírtam a látottakat, és hogy megtagadtam azt a múzeumi gyűjtő-mentő elgondolást, hogy a domborművet bontsam le. Helyszíni szemlém alapján úgy döntöttem, hogy a domborművet a helyén hagyom. Javasoltam ellenben, hogy hivatalunk keresse meg mindazokat az intézményeket, amelyeket a fővárosban Széchenyi alapított vagy kezdeményezett az egész nemzetnek javára, és kérje eszmei támogatásukat. Ezután – nagyon vontatottan – sor került az állagmegóvársra és később a helyreállítási munkákra is. Végül az Országos Műemléki Felügyelőség közel két évtizedes munkája után a főépületben méltó helyet kapott a Széchenyi István Emlékmúzeum. Ebben a történetben számomra annak a Széchenyi idézetnek az örökérvényű szavai adtak biztatást, amelyet 1941-ben választottam Széchenyi emlékéremem köriratául: „Merjetez nagyok lenni”!

Már véglegesített műemlékes alkalmazottként, a műemléki tudományos osztály szobrászrestaurátoraként vettem részt az Új u. 16. számú középkori lakóház kutatásá-

ban, rekonstrukciós tervezési és kivitelezési munkáiban. Ekkor már céltudatosan foglalkoztam a középkori kőfaragó mesterséget ismertető szakirodalom felkutatásával. Adatokat gyűjtöttem arról, hogy hogyan és milyen módszerekkel tervezték és kiviteleztek műveiket, legyen az egy kőrácsos, mérműves ablak, kőbordás boltozat, fiatorony vagy akár egy templomtorony. Sokat jelentett e törekvésemben az a tény, hogy az én szakmai életutam valamiképp hasonlóan alakult, mint egy középkori kőfaragóé, akinél a szilárd alapot a gyakorlati képzés adta, s fokról-fokra haladt a tanulóévektől a mester-képesítésig, a kézművességtől a művészi tervezésig.

Nemcsak azért kutattam a középkori módszereket, mert ezek nélkül alig boldogultam volna, hanem főként azért, mert látásmódomban a geometriai szemlélet az elsődleges, amely a matematika térhódítása előtti idők szemlélete volt. A pergamenre rajzolt gótikus építészeti terveken a formák arányait az euklideszi síkgeometria gyakorlati alkalmazásával határozták meg, amelyeknek az összefüggései függetlenek minden mérettől, s amelyekkel a formákat és arányokat kimeríthetetlenül sok változtatban hozhatták létre. Már évek óta foglalkoztatott a gótika formavilága, amely egy-egy stíluskorszakon belül is szinte mérhetetlenül gazdag volt és a stílus alakulásával a korai kezdetektől a késői túléretttségig az évszázadokon át folyamatosan változott. A tervezés a középkori kőfaragó-építőmesterek kezében stílusformáló volt, annak a céhbéli mesternek a kezében is, aki az Új u. 16. sz. ház alkotója volt. Ezért volt sokrétű, nekem való feladat az Új utca 16. gótikus ablakainak rekonstrukciója a tervezéstől kezdve, a tervtanácsai jóváhagyáson át a műhelybeli és az elhelyező munkákkal a kész ablakok átadásáig. A rekonstrukciós helyreállítás után az épületet az Országos Műemléki Felügyelőség Soproni Építésvezetősége vette birtokba, ahol az adminisztráció irodái épp úgy helyet kaptak, mint a vendégszobák a bővülő létszámú fővárosi kollégák számára. Nekem is volt egy rajzasztalom a nagyteremben, ahol adminisztrációs munkámat végeztem el, de a műteremben jobban éreztem magam.

Szobrászati megrendelést kettőt kaptam az ötvenes évek elején. A bencés templom igazgatójának egy fél életnagyságú Mária szobrot faragtam margitbányai mészkőből, amelyet a templomhajóban helyeztünk el, a kurucdombi Szent István-templom plébánosának felkérésére pedig egy Lisieuxi Kis Szent Teréz szobrot készítettem kőrtefából, örülve a szokatlan anyag adta változatosságnak. Egy harmadik megbízással nem jutottam túl a tervezésen, de sajátos élményeiért megemlítenédek tartom. A brennbergi bányaigazgató felkért, hogy készítsek domborműveket a szénfejtés emberi-fizikai munkájáról, hogy azokkal díszítsék a szakszervezeti székház nagytermét. Hogy elegendő tehessek a megbízásnak hat munkanapon át a délelőtti műszakot egy brigád mellett töltöttem a bányában, a helyszíni tanulmányozás céljából. Ezt izgalmasnak és kalandosnak találtam. Ilyen volt a fél kilométernyit zuhanó lift, a kas, a tárnák és vágatok, a változó légáramlatok, bukdácsolásom a sínek, vezetékek és ácsolatok között egy fejtőhelyig, ahol mintegy negyven fokos száraz melegben verítékezve egy bányászlámpa pislákoló fényében rajzokban igyekeztem rögzíteni a látottakat.

Az első leszállás előtt a bányamester jó szándékúan figyelmeztetett, hogy a brigádtagok, akikkel együtt leszek, kivétel nélkül párthú kommunisták. Az átöltözéskor a bemutatkozás formális volt, a bizalmatlanság érezhető légkörében, de lent a bánya mélyén, amikor németül elmondtam nekik, hogy szobrász vagyok és miért vagyok kö-

zöttük, felengedett a hangulat, de figyelmeztettek, hogy óvakodjam a bányamestertől, mert az nagy kommunista.

A Rabitsch brigád egyik tagja már éjjel három órakor értem jött, hogy a Szent István aknához együtt gyalogoljunk fel, ahol átöltöztem és hajnali öt órakor leszállhatunk a mélybe. Termelési szünetek csak akkor voltak, amikor robbantottak és pihenhettek egy keveset a légkalapácsok és szívlapátok mellett a mintegy negyven fokos melegben, ahol én a rajzolásba is beleizzadtam, egy életre megtanulva, hogy a személyes élményeket semmilyen szöveges vagy képi tájékoztatás nem pótolhatja.

A műszak végén a fürdés és átöltözés után mint a brigád tiszteletbeli tagja én is velük tartottam a község vendéglőjébe, ahol néhány korsó sör mellett még elbeszélgettünk, úgy hogy szálláshelyemre késő délután, több mit tizennégy óra elteltével értem vissza. Amikor szombaton a hat műszaknyi együttélés után elbúcsúztunk egymástól, igazán szívből kívántunk egymásnak jó szerencsét.

Az ötvenes évek elején Győrben két megbízásnak kellett eleget tennem, amelyekhez helyi segítőtársra találtam Birkmayer János szobrászművész kőfaragómesterben a mai múzeum, a volt Apátúr ház homlokzati díszes kőfaragványainak és a káptalandombon lévő Szent Mihály szobornak a helyreállításához. Sopronban Csatkai Endre kezdeményezésére elkészítettem Goldmark Károly Ógabona téri emléktábláját, és helyreállítottam a Fővényverem u. 29. sz. ház utcai sarokszobájának számtalanszor átmeszelt stukkómennyezetét. Eközben a város kommunista vezetőit nem tudom mi indította arra, hogy 1954. novemberében, megkérdezésem nélkül tanácsstaggá válasznak a belvárosi körzetben. Így lettem a Városi Tanács műszaki osztálya műemléki albizottságának vezetője. Tudták, hogy nem vagyok párttag, és bizonyára ismertek annyira, hogy én párthűsége alkalmatlanként is szolgálhatom a város érdekeit. A műemléki szakhatóság soproni dolgozójaként és a kapcsolataim révén jelentős anyagi támogatást szereztem a városnak. Ide tartozik a Szentlélek templom toronysisakjának állagvédelme és az eredeti gótikus főhomlokzat timpanonos kapubülbéltetének és mérnöves ablakának rekonstruálása.

Ezeknél sokkal izgalmasabbá vált egy régészeti lelet Visegrádon, a királyi palota ásatásának legfelső teraszán, ahol andezitbreccsa, mészkő és vörös-márvány faragványok sokasága került napfényre. Amikor a kutatásba 1955 nyarán bekapcsolódtam, a később oroszlánosnak nevezett kút részben szétdőlt alapsíkja fogadott öt in situ fekvő oroszlánossal, rajtuk a kút Mátyás király hollós címerével ékesített mennyezetlapjának mintegy négyötödével, mögötte a falikút kúttáljának falba épített részével, és számos másodlagosan beépített faragvánnyal. A műszaki felmérések, a különböző kőfaragványok kőanyag, stílusjegyek, funkció és állékonyság szerinti vizsgálata, a csoportosítása és a regisztrálása hosszú hónapokat vett igénybe.

Megdöböntő élmény volt az a felismerés, hogy nem egy, hanem két díszes falikútnak a maradványaival van dolgunk, mert a palotát alapító Anjou királyok építették ki azt a vízvezetékrendszert, amely egy falikutat látott el. Ezt az Anjouk struccfejű címerével díszes falikutat Mátyás király elbontatta, hogy annak helyébe a saját családi címereivel ékesített kutat állíttassa. Az oroszlános kút in situ alapsíkja és az egységes vörös-márvány anyaga a Mátyás-kori falikút rekonstrukciójára adtak lehetőséget. A kőrészek szerkezeti összefüggései és geometriai arányok lehetőséget adtak az összkép

kompozíciójának meghatározásához és a szerkesztett rajz elkészítéséhez. Ezek alapján az eredeti faragványok szerint készítettem el a falikút 1:5 léptékű gipszmodelljét már a soproni műhelyben, zavartalanul. Amikor a szükséges dokumentáló rajzokkal is elkészültem, 1956. június 18-án délelőtt Visegrádon összeülhetett a zsűri tervtanácsa: tizennégy művészettörténész és tíz építésmérnök. Hosszas vita után késő délutánra jóváhagyták rekonstrukció-tervem, megállapodtak abban, hogy az eredeti töredékek múzeumban kerüljenek megőrzésre, az eredeti helyre pedig vörös márvány rekonstrukció-másolat felállítását irányozták elő.

1. kép. A visegrádi oroszlános kút mesterei: Szakál Ernő, Birkmayer János, Kőfalvi Imre, Tauber Vince 1959
(Szakál Ernő múzeum-alapítvány Pereszteg)

Egyelőre azonban a folyamatban lévő munkák miatt a program háttérbe szorult. Befejeztem a szombathelyi múzeumban a jáki kőtár rendezését, Sopronhorpácson a románkori kapuzat, Sopronban a Szentlélek-templom gótikus homlokzati részleteinek helyreállítási munkáit. Késő ősszel foglalkozhattam újra visegrádi feladattal, de nem úgy, mint elterveztem. Budapesten kitört az október 23-i forradalom, melynek kihatásai teljesen váratlan fejlemények sorával zúdultak rám. Október 23-án érkeztem Visegrádra. Nem szívesen emlékezem vissza az akkori eseményekre és ellentétes indulatokra és arra, hogy ott ragadtam, mert csak november 4-re sikerült, eléggé kalandosan hazaérkezni családomhoz, az ugyancsak felbolydult Sopronba. A nyugatra ló-

dult disszidens áradat és a politikai megtorlások személyi vonatkozásai nekem érzelmi terhet jelentettek, azért is, mert a közvetlen rokoni és baráti körömet érték.

A politikai pártirányítás ötágú vörös csillaga alatt az átszervezések az Országos Műemléki Felügyelőséget sem kerülték el. Az új igazgatónról csak annyit tudtam meg, hogy munkáskáderes kerületi titkár volt és mivel az én alkalmazotti feladataim tartó gerincét a kétkezi fizikai munka jelentette, pártonkívüliként sem voltam osztályidegen az ő számára. Szakmai feletteseim, Entz Géza és Dercsényi Dezső, változtatlanul vitték tovább a tudományos igényű szakvezetést, mintha mi sem történt volna. Változatlan maradt munkaprogramom is, Mátyás király oroszlanos falikútja vörös márvány másolatának elkészítése. Jól tudtam, olyan feladatot kaptam, melynek megvalósításához megfelelő társakat kell keresnem, olyanokat, akik a vörös márvány faragásban gyakorlattal bírnak és hajlandók csatlakozni hozzám. Sopronban nem találtam kellően felkészült társakra, ezért Győrben megkerestem barátaimat Birkmayer János szobrászművész kőfaragómestert és Kőfalvi Imre kőszobrász mestert, akik ebben az időben a Győr-megyei Tatarozó Vállalatnál műkövesekként dolgoztak. Hármasban elutaztunk Visegrádra, ahol a faragványok és a gipszmodell ismertetése után hivatalosan felkértem őket, hogy lépjenek át az OMF alkalmazásába a falikút munkáinak elkészítésére, további szép munkafeladatok biztos lehetőségeivel (1. kép).

Végül is örömteli várakozással csatlakoztak hozzám és így alakult meg a Tudományos Osztály keretében az OMF kőszobrász részlege, természetesen soproni műhellyel, országos hatáskörrel. Gyakorlati ismereteik a mesterség egészét átfogták, emellett a hazai vörös márványokat nálam jobban ismerték. Baráti volt a kapcsolatunk és én amolyan „primus inter pares”-ként voltam irányítójuk és ügyintézőjük. Az oroszlanos kút kivitelezési munkája gipszöntvény másolatok készítésével, természetes nagyságú műhelyrajzok és sablonok készítésével indult. A megfelelő kőanyag az É. M. Építőkőfejtő Vállalat tartosi bányájából került ki az É. M. Sütői Kőfaragó Vállalattal kötött szerződések alapján. A faragás minden részletében megszervezett munkáját Sopronban 1958 nyarán kezdtük el egy fiatal kőfaragósegéd és két segédmunkás, továbbá egy iparművész-szobrász bevonásával.

Közben voltak építészeti munkákhoz kapcsolódó feladataink Zalaszántó gótikus templomán és itthon az Új u. 11. szám alatti zsinagóga és a Fabricius ház változatos formaképzésű mérműves ablakainak helyreállításával. Egyéb vonatkozásokban is eseménydús volt számomra az esztendő, mert városi tanácstagként elnöke lettem Sopron Város Tanácsa Műemléki Bizottságának, így lehetőséget kaptam a műemléki szempontok képviselőjére a városi műszaki hivatal keretein belül is. Első külföldi műemlékes tanulmányutamat is ez évben hozta meg a sors egy lengyelországi húsznapos, Katowicétől Gdanskig érő körutazással, lelkes vendéglátó szakemberek társágában. Kevéssel hazaérkezésem után az addigi műemléki tevékenységemért az Építészügyi Minisztertől az „Építőipar Kiváló Dolgozója” kitüntetést vehettem át.

A legnagyobb örömet azonban az oroszlanos kút teljes elkészülte adta, amikor azt már Visegrádon felépítettük, hivatalosan átadtuk és egy kis zártkörű házi ünnepség keretében felavattuk. Az oroszlánfejes vízköpőből soproni veltelini csordogált. Amikor már a Művészettörténeti Értesítőben publikációm is megjelent, már nyakig benne voltam egy még izgalmasabb kihívásban, mely immár hét éve foglalkoztatott: hogy a

visegrádi Anjou-kori kőfaragványok hatalmas mennyiségű leletanyagából nyolc év alatt szerzett tapasztalatokkal, töredékekből összerakni a palota díszudvarának nagy kútját, amelynek alsó körétege itt is a régészeti ásatás során került elő.

A faragványok csoportosításában és a szerkezeti összefüggések meghatározásában kőszobrász társaim lelkesen segítettek, mert sikerélmény volt minden konkrét megálapítás a kútalaprajz kőbe karcolt rajzának felfedezésétől az egyes, összetartozó körétegek meghatározásáig. A műszaki felmérések után elkészítettem a tervdokumentáció rajzait, melyek alapján az 1:5 léptékű gipszmodellel felkészülve 1961-ben került a kútház ügye elbírálásra, a Visegrádra összehívott tervtanács elé. A szakbizottság a kövek, rajzok és a gipszmodell ismeretében a bemutatott terveket elismeréssel elfogadta, kivitelezésre előírányozta. Felállítási helyéül a Salamon-torony földszintjét határozta meg.

Ezek alatt az évek alatt változatosságot jelentett a sopronbánfalvai karmelita templom szentélyének megnyitása, gótikus boltozatának helyreállítása és Bella Lajos emlékművének várhelyi elkészítése. Izgalmasabb volt a Művelődésügyi Minisztériumtól kapott megbízásunk Scarbantia capitoliumi triászának áthelyezése a Deák téri múzeum alagsorából a Fabricius-ház pincéjébe, amit kényszermegoldásként vettem tudomásul. A római antik szobrászati múzeumi anyagban ilyennel, közel kétszeres életnagyságú szobrokkal nem találkoztam, igaz ugyan, hogy ilyen töredékes szoboranyaggal ott nem is törődnek sokat, pedig szerintem így is egyedülálló, s ezt a kutatási eredményeim bizonyították. A közel két éven át elhúzódó munka, mely a hivatalosan előírt munkaidőnkön túl, mellékfoglalkozásban szerveződött, élményteli és tanulságos volt mindannyiunknak, akik ebben részt vettünk.

Azt gyorsan megállapíthattam, hogy a tiszteletreméltó bécsi művészettörténész professzor, Dr. Praschniker útmutatásai alapján készült szobrok rekonstrukciói felülbírálandók. Praschniker Jupiter, Juno, Minerva és egy császár szobrát állította össze a töredékekből, a márványanyagot osztrák területről valónak, noricuminak vélte, és a készülésük időpontját Domitianus korára tette. A szobrok kőanyagáról munkatársaimmal együtt kezdettől szemre biztosan csak annyit mondhattunk, hogy semmiképp sem alpesi márványok. Feladatot jelentett tehát ennek tisztázása, ezért a több ládában megőrzött, nem azonosított ásatási töredékből kiválogattam olyanokat, amelyek többféle kristályszerkezete egy szakvizsgálathoz jellemző adatokkal szolgált. Levelekkel és márványdarabokkal kapcsolatot kerestem az itthoniak mellett bécsi, berlini, firenzei, római és athéni geológusokkal és műemlékes művészettörténészekkel, fényképekkel illusztrálva kérdéseimet. Az eredmény vagy egy évet váratott magára, de végül összeállt a szakvéleményekből annak tudományos megalapozottságú meghatározása, hogy Scarbantia capitoliumi szobrai a hellenisztikus római szobrászat legjelentősebb helyén, a kisázsiai Aphrodisiasban, ottani káriai márványból készültek egy ottani szobrászműhelyben. Onnan főként vízi úton szállították őket Dr. Alois Kieslinger geológus egyetemi tanár véleménye szerint. A „Steinverfrachtung auf der Donau” című tanulmányában Kieslinger leírja a római kori vízi utak szerepét a kövek szállításában és vele ezért személyesen konzultálva bizonyosra vehettük, hogy a triászt a Meander folyón, az Égei- és Fekete tengeren és a Duna vizén szállították, feltehetően Carnutumig, és onnan a Borostyánkő úton hozták őket Scarbantia fórumára. Az oszt-

rák szakemberek egyike zokon vette, hogy Praschniker uralkodónak mondott trónusos alaktömbjét Minerva szobrának jelentős részeként azonosítottam, s nem engedtem ezzel a császárt az istenek közé. A triász áthelyezése hozta kalandozás a római korba tanulságosan regényes kirándulás volt számomra, mert a személyes élményeim és kutatásaim tudatosították bennem az antik Róma művészetének a sokrétűségét és a mesterségek technikai csúcsteljesítményeinek lenyűgöző voltát.

Egyes műemléki munkák érdekes módon vezettek vissza az antik világba régészek, művészettörténészek és nagyszerű tanítóm, Marcus Vitruvius Pollio segítségével. Kellettek az inspirálók, mert megsokasodtak a megoldandó feladatok Pannóniában. Váratlan epizódként Székesfehérvár romkertjében felfedeztem Szent István király római eredetű kőkoporsójának két addig fel nem ismert töredékét, Savariában felállítottuk a kiegészített gránitoszlopokat az Isis templom előtt, elkészítettük a gorsiumi nymphaeumok rekonstrukciós kiegészítését, Aquincumban egy delfines szökőkúttal és egy korinthuszi oszlopfővel gazdagítottuk a szabadtéri múzeum látnivalóit.

Közbevetőleg meg kell említenem egy rossz emlékű epizódot az 1960-as évek elejéről, amikor az OMF Budapesten, Kelenföldön egy központi kivitelezői telephelyet létesített, korszerűen gépesített műhelyekkel, irodákkal, a kivitelezési osztály vezetőinek elgondolásai, távlati tervei alapján. Felépítettek az asztalos, lakatos és egyéb műhelyek mellé egy kőszobrász-restaurátor műtermet is, melyet nekünk szántak. Felakartak költöztetni Budapestre, mert a kivitelezési osztály vezetőit kezdettől fogva irritálta az a tény, hogy az általam vezetett részleg a tudományos osztályhoz tartozott, és hogy Sopronban volt a telephelye. Budapesti, főváros-centrikus szemmel nézve bekebelezési szándékuk érthető volt, de mivel gyökereink a provinciában, Győr-Sopron megyében eredtek és ide kötöttek mesterségbeli és családi kapcsolataink, egyöntetűen tiltakoztunk az áttelepítés ellen. Hivatalosan közöltük, hogy állami alkalmazotti munkaviszonyunkat inkább felmondjuk és visszatérünk a magánvállalkozói területre, ahonnan elindultunk. Végül minden maradt a régiben, olyannyira, hogy az azóta eltelt negyedszázad alatt a főhivatal szervezeti alakulásai nem változtatták meg a soproni státust, mert így van az ma is, 1998-ban. Én már öreg nyugdíjasként írom a sorokat, amikor szívmengető érzés azt látnom, hogy szakmai tanítványom Faragó János vezetése alatt a soproni kőszobrász részleg elismert tényezője az Állami Műemlék Restaurálási Központ szervezetének, országos jelentőségű helyreállításával, sikeresen.

A győzelmet szerényen megünnepeltük a vígözvegynél, mellyel szemben sréh-vizavi sor került a Szent György templom málladozó homlokzatának helyreállítására Sedlmayr János építész barátunk irányításával. Ő tárta fel Dávid Ferencsel [helyesen: Sallay Mariannal – a szerk.] a bejárati ajtókeretek gótikus kávázaródásait és azok timpanonjaiban volt domborműveket. A teljes feltárás a restaurátori szakmunkával már az én részortom volt. Antiochiai Szent Margit sárkányölös legendáját és a sárkányölő Szent Györgynek, a templom névadó szentjének erőteljes plasztikájú domborműveit elfalazásuk előtt brutálisan megcsonkították, majd letört darabjait részben ugyanott, mint falazóanyagot egyéb törmelék közé habarcsba rakták, likvidálták, eltüntették, amikor a város vezetősége protestáns lett és a hitújítás égisze alatt a templom sem maradhatott a katolikusok birtokában. Feltehetően lerombolták a templombelső liturgikus építményeit, oltárait és szobrait, melyekből morzsányi maradék, egy

szenvedő Krisztus festett kőszobrának felsőteste, továbbá egy angyalos gyámkö és egy freskótöredék került elő az 1947-48. évi helyreállításakor, az akkor elkerülhetetlen bontások falazóanyagából, tanúságot téve a kíméletlen képrombolásról. Amikor, 1674 után a templomot karzatokkal bővítették, a régi külső támpilléres főfalak szinte eltűntek a kibővült téralakításban. Az egyhajós templom külső támpillérei, a gótikus ablakok záradékívei és számos ismeretlen faragvány ma is feltáratlanul ott van a hozzáépítések falazatában.

Ugyancsak ismeretlen a templom tárgyi anyaga abból az időszakból, melyet Luther Márton tanainak gyors elterjedése az érdekek és hitvallások hoztak létre. Nyugtalan és indulatoktól izzó eseményekről, a jezsuiták retorzióiról tudósítanak a gyér hírforrások. Az 1674-ben bekövetkezett [jezsuita] birtokbavétel azzal is járt, hogy a protestánsok síremlékeit kivetették a templomból, többek között Lackner Kristóf vörös márvány sírkövét is, melyet jó kétszáz évvel később egy volt jezsuita építményben küszöbköként véletlenül találtak meg. A pusztításban a természeti erők is részt vettek, mert – „1676-ban óriási tűzvész a belváros tekintélyes részét elhamvasztja, a középkor műemlékeiből alig marad valami meg. Az újjáépítés most már teljesen barokk stílusban ... gyorsan megindul...” Elkészült a templom kápolnasora, új oltárai és szinte minden falfelületet elborító stukkódísz és az 1677-ben elkészült tetőtérnek, a templompadlásnak egyedülállóan impozáns ácsszerkezete, a legszebb Sopronban.

Időközben a Templom utcában járva egy munkaárok mellé kidobott föld között feltűnt nekem egy kisméretű gótikus boltozati zárkó, rajta egy szárnyas kentaurral. Leállítottam a kábelfektetés munkáját és gyors leletmentéssel munkatársaimmal a szó igazi értelmében megmentettük egy kora gótikus faragványcsoport számos darabját, egy kisebb és egy nagyobb csoportot. Két szempontból vált izgalmassá a lelet, mert szembetűnő volt a rokon stílusazonosság a Ferences káptalanterem faragványaiával és az a tény, hogy nem össze-vissza, hanem szépen egymás mellé fektetetten, szinte épen került elő gazdagon tagolt pillérfejezet, törzsdarabok, lábhatatok, hevederívek, boltozatbordák egész sora, köztük a pillérfejezetek és lábhatatok lefelé fordítva.

A faragvány-együttest elraktároztuk és csak akkor foglalkoztunk a témával behatóan, amikor Dercsényi Dezső munkatervünkbe vette. Közös megállapíthattuk, hogy a ferences templom 13. században készült szentélyrekesztőjének, lettnerének faragványai, alkotóelemei, szinte ép állapotban kerültek kezünkbe. A szakirodalomból megismerhettem egy bécsi tanulmány adatait a koldulórendi templomok szentélyrekesztőiről. Erika Kirchner-Doberer osztrák művészettörténész doktori disszertációját, mely 1946-ban jelent meg „Die deutschen Lettner bis 1300” címmel. Rendelkezésre állottak már az elméleti-tudományos analógiák mellett az azonosítható kőfaragványok összefüggései és térbeli méretei.

A soproni ferences templomban a lettner a hajó teljes szélességében öt szakaszból állott, középpont átjáróval és két-két oldalkápolnával. „A Magyar Műemlékvédelem 100 éve” című kiállításon 1970-ben Budapesten bemutattuk az eredeti két teljes pillért és összekötő ívüket egy rekonstrukciós gipszmodellel együtt. A szentélyrekesztő faragványait egy alkalmi leletmentés hozta felszínre és ismerve a helyszínt, biztos vagyok abban, hogy egy céltudatos ásatás meglepő eredményekkel járna, mert mi nem töre-

kedtünk a teljes feltárássra, amit hitem szerint helyes döntés volt. Jobb helyen tudom e köveket a földben, mint a soproni múzeum korszerűtlen raktárában.

Csatkai kezdeményezésére megbízást kaptam egy Berzsényi emléktábla tervezésére és kivitelezésére. Tudjuk, hogy amíg Berzsényi a soproni evangélikus líceum tanulója volt, egy Pócsi utcai gazdapolgár házában szinte falusias környezetben élt és szövögethette jövője terveit, miközben bizonyára nem gondolta, hogy végül alma materének híres névadója lesz. Az emléktábla szerény kis alkotás. Egy soproni születésű író emléktáblájáról is szólnom kell, mert városunk sok lakosa mit sem tud Pap Károlyról. A Fegyvertár u. 5. alatt volt izraelita iskolaházban töltötte a gyermekkorát apjának, a főrabbinak a szigora alatt. Már ifjúkorában végzetes elvhűség vezette szembenállásra a polgári társadalommal és apjával, aki kitagadta. Az első világháborúban önként ment a frontra, majd a proletárdiktatúrában vöröskatoná lett. A Tanácsköztársaság bukása után bebörtönözték, szabadulása után Bécsbe emigrált. A belső, lelki összeomlását szívóssága és az irodalom adta lehetőségei kompenzálták, mert a budapesti baloldali írók körükbe fogadták, a „Nyugat” folyamatosan közölte írásait és illetménykötetben kiadta „Azarel” című könyvét, amelyben feszültségekkel telt tragikus sorsának gyökerei idealizálódtak.

Közbevetőleg megemlítem mintegy kétévenkénti külföldi műemlékes-ösztöndíjas műemléki tanulmányútjaimat, melyek jelentősen gazdagították szakismereteimet, maradandó élményeket és szívélyes baráti kapcsolatokat teremtve vendéglátóimmal, amit a német és olasz nyelvtudásom mindenütt lehetővé tett. Az elsöre, a lengyelországra 1958-ban került sor az OMF és az Országos Ösztöndíjtanács, valamint katowicei kollégáink jóvoltából, akik a gazdag program szervezői és kísérő-vezetői voltak. Olaszországi tanulmányutam során az észak-olasz Firenze, Pisa, Milano és Velence, valamint Nápoly mellett a szicíliai látogatásaim voltak a leghasznosabbak. 1965-ben egy kelet-németországi (akkor még NDK) nemzetközi műemlékes konferencián vettem részt, meglepően sok szabadidős program lehetőségével. Hasonló konferenciára és egy nagyszabású körutazásra a következő évben Bulgáriában került sor.

Legszorosabb kapcsolataim a közeli Bécsben évtizedeken át, még a nyugdíjas korban is tartó termékeny együttműködéssé alakultak. Ebben döntő szerepe volt Walter Frodl úrnak, a Technische Hochschule művészettörténész professzorának, aki Visegrádon az Anjou kútház 1964. október 10-i átadásakor az Osztrák UNESCO Bizottság elnökeként vett részt az „Országos Műemléki Hét” ünnepélyes megnyitásán, amelyen az Építésügyi Minisztérium, a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar UNESCO Bizottság, az Országos Műemléki Felügyelőség, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Mátyás Király Múzeum hivatalos képviselői vettek részt. Az ismerkedés és kötetlen beszélgetés során Frodl úr megkérdezte, hajlandó lennék-e a kútház rekonstrukciós munkáját Bécsben is ismertetni, amire én természetesen igenlő választ adtam és szinte úgy vettem, mint egy megtisztelő kihívást. Az időpontot a következő év tavaszára javasolta. Így volt időm a felkészülésre, diaposzítívok készíttetésére, a rekonstrukció munkafázisainak összegző leírására, amit a publikálási kötelezettségem amúgy is megkövetelt. A hivatalos meghívólevél egy heti ott tartózkodásról, elszállásolásról és honoráriumról is szólt, így aztán ott laktam az Arsenal épületegyüttes azon szár-

nyában, ahol a vendégszobák és a restaurátorműhelyek voltak. Így megismerhettem az ott dolgozókat, a műhelyek felszereltségét, munkamódszereiket és szervezetüket is.

Az előadásra 1965 májusában került sor a Burgban székelő Bundesdenkmalamt-ban, meghívott szakemberek előtt. A kútház töredékeinek a régészeti feltárását, a vízköpös rétegek 1952-beni fellelésétől öt éven át tartó izgalmas kutatásokat, a rekonstrukció elméleti és gyakorlati összetevőit és egymásra hatását a vetített képek meggyőző látványa tette szemléletessé a magyarázó, ismertető előadásomat, melyet szinte feszült figyelem kísért. A beszámoló után kialakult kötetlen beszélgetés, a kérdések és vélemények a régészeti feltárás, a műhelymunka technológiája, a geometriai konstrukció szinte minden körét érintették. Itt ismertem meg Dr. Alois Kieslinger urat, aki részletekbe menően érdeklődött a kőanyagok, a kivitelezés technológiája és a kiegészítések anyagösszetétele felől. Másnapra meghívott az általa vezetett Egyetemi Geológiai Intézetbe, ahol zavartalanul beszélgethettünk. Kiderült, hogy a kőanyagok azonosításának, koronkénti felhasználásának és pusztulásmódjainak tudósa és számos ily irányú publikáció szerzője. Számomra fő műve a „Die Steine von St. Stephan” című könyve, mellyel megajándékozott. Az 1970-es években sokszor jártam Bécsben hivatalos kiküldetésben, de gyakran meghívott előadóként is.

Amikor a bécsi Magyar Követségen nagyobb szabású helyreállítási munkák folytak, a Műemléki Felügyelőség vezetőségének javaslatára a Külügyminisztérium szakértő konzulenseként működtem közre, mintegy iparművészeti szakértőként, segítve a műszaki ellenőröket, irányítva a restaurálás jellegű munkálatokért felelős művezetőket, ami főként tanácsadás volt. Az ismeretségi köröm állandóan bővült és nagy érdeklődés lehetett a háttérben, hála az osztrák műemlékesek patronálásának. Így aztán tartottam előadást a Bundesdenkmalamt-ban, a Collegium Hungaricum-ban és a művészettörténész hallgatóknak is a Tudományegyetemen. A témák változatosak voltak, mert beszéltem középkori faragástechnikákról, a gótika geometriai konstrukciós gyakorlati alkalmazhatóságáról és részt vettem egy ötnapos nemzetközi konferencián, amelyen a kőkonzerválás volt a fő téma, geológusok és építészek előadásaival, mikor is felkérésre a hobbimról, a gótikus szerkesztésekről beszélhettem, mely előadásomat a Bundesdenkmalamt közzé is tette a „Restauratorenblätter” című kiadványában. Szabadidőmben aránylag sok időt fordítottam múzeumlátogatósokra, ahol számomra a csúcspontot a „Museum der Stadt Wien” tervtára jelentette, ahol az eredeti középkori tervrajzok csodavilágát tanulmányozhattam. Az osztrák kapcsolataimra még visszatérek, most csak megjegyezve, hogy szakmai és baráti pártfogásuk nagyon sokat jelentett.

Tevékenységem színhelyei mégiscsak itthon voltak, akkor is, amikor a visegrádi Anjou címeres falikút kövei izgatták fantáziámat, mely témával feljegyzéseim szerint tíz éven át játszadoztam, de csak akkor kezdtem igazándiból a rekonstrukciós munkámba, amikor a Magyar Nemzeti Múzeumban már helyet biztosítottak a mű elhelyezésére. Kisebb soproni munkák inkább terven kívül adódtak, mint az úgynevezett Pék kereszt megmentése, mely 1964-ben eredeti helyén, a Tómalom felé vezető útnál ismeretlen okból eldőlt és darabokra esett. Kétségtelen, hogy az 1484-es évszámmal datált, vakmérművekkel díszített tartópillérének fertőrákosi kőanyaga nem volt eléggé időtálló. Olyan volt nekem a megmentése, ahogyan egy orvos mindenképp igyekszik

betegét lábra állítani injekciókkal és infúziókkal. Sikeresek voltak a beavatkozások a kőszilárdítások és kiegészítések anyaggyógyításai. A középkori mester egész tevékenységéről tanúskodtak a töredékek egységei, a tervezés módszerétől az egésznek színpompás kifestéséig. Gyakorlatilag csak a bántóan hiányos építészeti tagozatokat rekonstruáltuk és a Liszt Ferenc Múzeum kertjében állítottuk fel. Betegünk, ápolunk bekerült a kulturális örökség szociális otthonába.

Mindig is érdekelt azoknak a műveknek a története, sorsa, amelyekkel foglalkoznom kellett, mint a következő munkámnál is, a soproni konvent által mintegy kétszáz éve állítottatott várkerületi Mária oszlopnál. Azért került sorra, mert 1961-ben az egyik lámpatartó puttója lefordult a tartókonzoljáról, darabokra tört és ezek után kénytelenek voltunk a helyreállítást tervbe venni. A szakirodalom szerint az oszlopot a századforduló körül ki kellett cserélni, újat készítettek tartósabb anyagból és a domborműveket paraffinos átitatással próbálták tartósítani. Meglepő volt annak a ténynek a felismerése, hogy a konzerválás mód többet ártott, mint használt, és az a tény, hogy az oszlop fundamentuma jórészt másodlagosan beépített, ismeretlen eredetű kőfaragványokból áll. Az alapépítmény mai formáját az OMF tervtanácsa javasolta, és a Mária életéből vett jelenetek festői domborműveit újrakészíttette Antal Károly szobrászművész barátommal, aki hozzám hasonlóan római ösztöndíjas múltja miatt közületi megbízáshoz nem juthatott, csak az OMF és a képzőművészeti lektorátus megegyezése révén, hiszen a honoráriumot a műemlékesek állták és nem a lektorátus anyagi alapja.

Sopronban kisebb munkánk volt a Cézár ház erkélyes sarokszobája stukkójának a helyreállítása, míg a műhelyben elkészült az akkor legjelentősebb rekonstrukcióm, az Anjou-kori falikút. A története számomra 1955-ben akkor kezdődött, amikor Mátyás király oroszlános Kútjának a vörös márványból faragott alkotóelemeit feltártuk és meglepetéssel megállapíthattuk meg, hogy egy régebben itt állott gótikus falikút töredékeit is kezünkbe adta a sors. Alapos feldolgozásukra az oroszlános kút munkái miatt nem került sor, ezért a kövek a múzeum raktárába kerültek.

Sok más izgalmasan szép helyreállítással foglalkozva én el is feledkeztem róluk jó tíz esztendőre, amikor újra kézbevettem őket, mert Dercsényi Dezső felkért, hogy foglalkozzam újra a témával, a rekonstrukció tervezését és kivitelezését tervbe véve, lehetőleg mielőbb. Nem vettem örömmel tudomásul kezdeményezését, amit meg is mondtam neki azzal az indoklással, hogy nagyon kevés az azonosítható töredékek száma és ráadásul az egyes andezitbreccsa faragványok, főként a baldachin gazdagon tagolt elemei rettenetesen rossz megtartásúak, hiszen nem egy van közülük a feltárás óta gipszkötésbe pólyázottan áll beládázva. Dercsényi a kifogásaimra és a nehézségek és bizonytalanságok felsorolására csak azzal válaszolt végül, hogy persze csak akkor érdemes a rekonstrukcióval foglalkoznom, ha igazán kedvem van hozzá. Én mikor arra a kérdésemre, hogy hol lenne felállítva megtudtam, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban és, hogy ezt már megbeszélte Fülep Ferenc főigazgatóval, le voltam fegyverezve teljesen.

Miután az összegyűjtött azonosítható kőanyagot Sopronba szállítottuk, megkezdtem a faragványok részletes felmérését és ezzel egy időben azokat a töredékeiből összeragasztottuk és a hiányokat a kövek funkciója és anyaga szerint pótoltuk. Az egyes

kőrétégek meghatározó adatok a gótikus levéldíszű oszlopfőknél nem voltak egyszerűen felismerhetők, mert egy sem maradt meg teljesen és szabadon álló oszlop egy sem volt a töredékekből összerakható, de azonosított töredékek minden kőrétégből rendelkezésre álltak a hátfal ország-címeres vízköpőivel és díszítő vakműműveivel és az Anjou címerdíszű baldachinnal.

Ez a királyi falikút több, mint száz éven át ott állott a palota-együttes legfelső teraszán, amikor Mátyás király leromboltatta azért, hogy oda a saját hatalmát méltóan reprezentáló, még pompásabb falikutat emeltessen, az ötletet adó előképet kíméletlenül összetörve, a díszes-heraldikus faragványdíszeit is falazó kővé degradálva.

Az Anjou-kori falikút rekonstruálását csak a logikus, mondhatnám klasszikus-logikus geometriai váza tette elvégezhetővé és tudományosan bizonyíthatóvá azzal a középkori munkamódszerrel, amely a kőfaragó mesterséget és művészetét e korokban még jellemezte. Alaprajzban az oszloptengelyek a két négyzetből összetett téglalap sarkpontjai, míg a további geometriai arányok érintőkör-négyzet-nyolcszög-variációkból állnak. A nézeti konstrukció az alaprajz négyzeteire épül, mely szabályos kockakristály vázaként hat a térben, mint egy geometrikus csontváz, melyet eleven formák vesznek körül. Az Anjou-kor szerelmes tudósa, hivatali felettes barátom Dercsényi Dezső öröme 1966-ban, a feltárás után tizenegy évvel a Magyar Nemzeti Múzeum egy történeti emlékekkel gazdagodott.

Soproni vonatkozású munkám ez idő tájt csak a Paúr emlékmű volt, mely ráterelte figyelmemet a 19. század második felének egyik kortünetére Sopronban, mely szoros kapcsolatban állott az akkori közművek létesítésével és építkezéseivel is. Ez volt az amatőr régészet és műgyűjtés helyi virágkora, amikor a gáz és vízvezetékárkok és épületalap ásások oly gyakoriak voltak. A régészeti kutatásban és a műgyűjtésben az anyagiakban bővelkedő iparosok, kereskedők és gyárosok versenyeztek egymásra hatva és licitálva. E nagy egyvelegből kiemelkedett Paúr Iván, a Széchényi család levéltárosa, soproni múzeumalapító-szervező régész, elévülhetetlen érdemekkel és példamutató önzetlenséggel. Személye és emlékműve alig ismert és bizonyára többet hatott volna egy emléktábla a róla elnevezett utca sarkán a gazda-negyedben, mint az emlékmű a Bécsi dombon.

Újabb jelentős kőszobrászati rekonstrukcióm témáját egy építészeti feltárás hozta előtérbe, amikor a siklósi vár középkori zárterkélyének in situ maradványait a szerencsés véletlen napfényre hozta. A falba épített részletek megadták az erkély kontúráját, a teljes szélességét, magasságát, a faragványos részletek a formaképzés, a művesség kvalitását is érzékeltették. A falkutatás oly sok azonosítható faragvánnyal gyarapította az erkélyről való ismeretünket, hogy négy év után 1965-ben bemutathattam a rekonstrukció sematikus gipszmodelljét, a belső boltozattal, rámutatva a jelentős hiányosságokra is. A tervtanács a további kutatás mellett döntött és így sor került a falkutatás kiterjesztésére, valamint a déli várarok teljes régészeti feltárására. Kutatásaink sikeresek voltak, mert több száz erkélyfaragványt találtunk, melyek a falban in situ megmaradtakhoz tartozóknak bizonyultak, de előkerültek egy korábbi vagy másik erkély darabjai is. Sok más kőfaragvány a korok és várurak változásait jelezték, amint azt erkélybelső gótikus ornamentikájú freskótöredékének reneszánsz secco átfestése is bizonyított, figurális-felírtos részleteivel.

A gótikus erkélyen több geometriai arányrendszer, aszimmetria, négyzet és egyenlő oldalú háromszög-konstrukciók egymásba fonódnak, a szakértő számára a későközépkor kőfaragóinak mesterségbeli rafinériája úgy tárul fel, mint egy képeskönyv. Ebből a laikus néző csak azt látja, hogy szép. A középkor kőfaragómestere a kőanyagokat illetően is másként gondolkozott, mint egy mai, mert az erkélynek a terhelésre legjobban igénybe vett kövei, mint a két szélső konzolkő és mellvéd oldal-lap kemény mészkövek, az ablakosztó vörös márvány, a díszesebb mészkőrészek a formatagoltság arányában finom vagy durvább puha mészkövek. Tudjuk persze, hogy a különböző anyagok nem érvényesültek a színpompás festések harsogó színvilágában.

Örömteli élmény volt a középkori mesterség ezen remekművével foglalkozni és ugyanakkor lehangoló volt azt a politikai helyzetet elgondolni, amely az erkély pusztulásához vezetett. I. Szulejmán szultán 1543. július 7-én foglalta el a Garák gótikus várát és így maradt száznegyvennégy éven át török kézen. Mai formáját a vár lényegében a 17. században kapta, Caprara generális, majd a Batthyányiak, a várurak építkezéseivel. Miután a hivatalvezetés zöld utat adott a kivitelezésre, a soproni műhelyben megkezdődtek a bonyolult technológiákat igénylő műhelymunkák, melyek már javában folytak, amikor ránk szakadt az Építésügyi Tájékoztatási Központ forgatócsoportja, hogy az erkély készülésétől ismeretterjesztő filmet forgasson. A forgatókönyvhöz hozzá kellett szólnom, hogy lehetőleg szakszerű legyen a film. Ez többé-kevésbé sikerült, bár az én véleményem a rendezőt és az operatőrt alig befolyásolta. A film címe „Újjászületés”, utal bevezetesként a köemlékek pusztulásának okozóira, a háborús és a természetes tényezőkre, ezeket vizuális képekkel illusztrálva, trükkösen utalva a régészeti feltárás adta, elbontott és töredékekben ránk maradt kőszobrászati műemlékek új életre hozásának kutatási, dokumentálási és kivitelezési módszereire. A fő forgatási helyszín a soproni műhely és a siklósi vár volt, ahol az erkély hivatalos átadására pont tíz évvel a maradványok felfedezése után, 1971-ben került sor. Az egész munkát részletesen kellett volna publikálnom, hiszen fotók és rajzok bőven voltak anyagomban, csak éppen a feldolgozáshoz és megírásához szükséges idő nem volt adott. Ennek én voltam oka, mert munkaköröm ellátása mellett Major Máté akadémikus felkérésre időigényessé vált szakirodalmi tevékenységgel is foglalkoztam 1965-től kezdődően. A leggyakoribb középkori szerkesztésmódok ismertetésére vállalkoztam. Mintegy két esztendő telt igénybe a tanulmány szövegrészének megírása az illusztrált rajzok elkészítésével, mert csak szabadidőmben foglalkoztam az építészeti vonatkozások kőfaragói alapjaival. A tanulmány 1970-ben jelent meg nyomtatásban, német nyelven az Acta Technica című folyóiratban, az Akadémiai Kiadónál. Ezek után megtiszteltek azzal, hogy tagja lettem a Magyar Tudományos Akadémia Építészettudományi és Történelmi Bizottságának, bár végeredményben egy kelletlen outsider voltam az építészek között (2. kép).

Nagyobb és örömtelibb izgalommal vettem tudomásul a Magyar Képzőművészeti Főiskola rektorának, Domanovszky Endrének a meghívását, felkérését egy szobrász-restaurátor szak beindítására, amit az Országos Műemléki Felügyelőség és a Művelődésügyi Minisztérium is támogatott. Szerencsémre Domanovszky és Entz mellett régi ismerősként fogadott több tanár is, akik ifjúkoromban tanárim voltak. Az ő

segítségükkel sikerült a szobrász-restaurátor oktatás megtervezett és jóváhagyott menetében a fegyelmezettséget kívánó szakismereti oktatást a szabados művészképzéssel összhangba hozni. Nem volt könnyű dolgom az első tanévben, de évről-évre javultak a tárgyi körülmények és lehetőségek a szakoktatás vonalán, úgyszólván mindenki javára, mert a restaurálásra szoruló kőplasztikáikat a múzeumok készséggel rendelkezésünkre bocsátották, hiszen az összes költséget, beleértve a szállításokat is, a főiskola állta. Így a tantervbe került a római kori szarkofágtól a barokk szobrokig, a reneszánszon át sokféle mű.

2. kép. Szakál Ernő az Árpád utcai műteremben 1970 körül
(Szakál Ernő múzeum-alapítvány Pereszteg)

A szakoktatásra úgy emlékezem vissza, mint egy mellékepeződra a főfoglalkozásom melletti utazásra, maradandó és alkotásra serkentő élmények nélkül. Több örömet adtak műemléki teendőim Sopronban, melyek közül megemlíthetem a Fő tér új burkolatának elkészültével kapcsolatosan helyreállított középkori kútkávét és az Orsolya téri úgynevezett Mária kút felállítását, amelynek töredékdarabjait még az 1945. évi bombázások után begyűjtöttem, már ami akkoriban még megmaradt belőle. Az egész

munkát az 1971-72. évi évkönyvben leközöltem. Ott ismertettem a soproni ferences templom 1962-ben leletmentésszerűen feltárt szentélyrekesztőjét is, amelyet rész-rekonstrukcióként Budapesten az OMF centenárius kiállításán mutattunk be. Jókor jött ez a fővárosi munka, mert közben megpályáztam egy ösztöndíjas műemléki tanulmányutat az Egyesült Arab Köztársaságba, Egyiptomba, melyet a Kulturális Kapcsolatok Intézete hirdetett meg. Pályázatomat elfogadták, így sor kerülhetett a felkészülésre, a sokféle hivatalos formalitásra, olyan sikeresen, hogy 1972. január 4-én a MALÉV elrepített minket Kairóba barátommal, Szalay Józseffel, a soproni építésvezetővel együtt, hogy egy idegen világban szakmai élményekkel gazdagodjunk.

Az alapos szervezés idehaza és Kairóban egyaránt kifogástalan volt. A magyar követség kulturális attaséjától és a kairói kereskedelmi kirendeltség tisztviselőitől jólesően szívélyes segítséget kaptunk a beilleszkedésre és ennek következtében alig két hétig tartó utánjárással felvehettük az első hónapra előirányzott ösztöndíjat és kézhez vehettük azt a fényképes igazolványt, amellyel ingyenesen látogathattuk meg múzeumok, kiállítások, régészeti lelőhelyek és építészeti műemlékek sokaságát.

Minden nap tanultam valami újat, az arab számjegyekről kezdve az itt mindenkinek érthető jelbeszédig. Öröm volt, hogy szállásunk portásával németül értekezhetek. Beleszédültem Kairó világvárosi sokarcúságába és kimeríthetetlen lehetőségeibe. Kipróbáltam arab vendéglőket, kínai éttermet, indiai teaházakat és angol sörözőt is, megkerestem a közeli élelmiszerárusokat és küszködtem a bőség zavarával. Sűrűn látogattam az Egyiptomi Múzeum különböző termeit, melyekben időrendi sorrendben láthatók az egyedülállóan gazdag gyűjtemények az Óbirodalomtól a római korig. Csofátatosak voltak a munkaábrázolások, a kőszobrász szerszámok, műhely-felszerelési tárgyak, modellek és mérőeszközök mellett a befejezetlen szobrok és domborművek, melyek kézzelfoghatóan elképzelhetővé tették munkamódszereiket, hogyan dolgoztak évezredekkel ezelőtt a kőfaragók és szobrászok.

Több, estig tartó délutánt töltöttem a közeli Gizában, ahol nyomasztó monumentális szabadtéri térplasztikákként hatottak rám a piramisok kötömegei és a Szfinx. Üdítőbb volt egy megtervezett útvonalú tanulmányút Felső-Egyiptomban, ahol megtekintettük az áthelyezett műemlékeket, a folyamatban lévő munkálatokat és Abu Simbel sziklatemplomait. Következett Luxor és Karnak templomkörlete gigantikus oszlopaikkal és lenyűgöző domborműveikkel, melyekről kiérződik a mesterségbeli tudás épp úgy, mint az örökkévalóság vágya. Luxor élő városa után az út legizgalmasabb része következett: a holt város, a Királyok és Királynők völgyének sziklasírhajai. Tutanchamon szerény sírjával, I. Sethos lenyűgözően szép és Ramses befejezetlen nyughelyével.

A visszaúton a szerelem istennőjének az Augusztus császárnak idejében épült denderai templomát és kopt kolostorokat néztem meg, az útba eső fáraó kori emlékek mellett. Visszatérve Kairóba sokfelé csatangoltam mecseteket látogatva, kézművesek és árusok bazárjait nézegetve vásárolgattam is, ami egy kicsit szertartás és jártam ipari tanműhelyben, ahol 10-12 éves gyerekek a kőfaragó mesterséget tanulták egy derűs, öreg mester keze alatt. Még megnéztem Alexandria nevezetességeit, miközben eljött a búcsúzás ideje. Ráadásként a repülőút megszakításával egy szűk hetet az Akropolisznak és Athén múzeumainak szenteltem annak tudatában, hogy az egyiptomiak tech-

nikai vívmányait magasabb szinten az archaikus görög szobrászatban még felfedezhetem. Végül a tanulságos élmények sokaságával tértem haza Sopronba. A távollét negyedéve után az otthon családi körében megpihelve komótosan rendezgettem az úti fényképeket, diapozitívokat és jegyzeteimet, élményeim hazahozott anyagát.

Erre az időre esett a Soproni Képzőművészeti Kör újja alakulásának 25. évfordulója, amikor is teljesen tudatosá vált bennem az, hogy az alkotói tevékenységem teljességét a műemléki rekonstrukciók megvalósulásai adták. Ezért egy festőtermi kiállításomon a műemléki tevékenységem került előtérbe nagyméretű fényképfelvételekkel. Ezt az anyagot kiállították Visegrádon és Tokajban is. Gyorsan eljött 1973, mondhatnám a rendszerváltás éve, betöltvén a hatvanadik életévemet, felmondva műemlékes munkaviszonyomat, átadva a soproni kőszobrász műhely vezetői stafétabotját Kőfalvi Imre barátomnak. Közben részt vettem egy osztrák tanulmányúton Steiermark szépségei között és előadást tartottam egy nemzetközi kőrestaurátori konferencián Bécsben. Ez évben újra önálló szabadfoglalkozású kőszobrász restaurátorként néztem a jövő elé, a főiskolai restaurátor képzésben továbbra is tevékenykedve. Így kezdődött az 1974. év is, amikor februárban a Budapesti Történeti Múzeum régésze, Zolnay László február közepe felé meghívott ásatása megtekintésére, melyet a budai várban néhány napja megkezdett.

Zolnay a volt középkori palota előudvarán gótikus szobrok torzóinak és töredékeinek sokaságát tárta fel. A leletmentés mintegy másfél hónapja alatt világi és egyházi szobrok és töredékek százaival sokféle tárgyi emlék is napfényre került. Szenzáció volt ez a régészek és a művészettörténészek körén túl az érdeklődők és a sajtó számára heteken át. A múzeum vezetősége, a Művészeti Lektorátus jóváhagyásával megbízott a kőrestaurátori teendőkkkel, minden tárgyi feltétel biztosításával. Már hivatalosan voltam a lelőhelyen és a restaurátor műteremben, ahol Virág Klára főrestaurátor vette kézbe a sokféle leletanyagot. Engem a figurális kőfaragványok foglalkoztattak, a kezek, torzók, fejek, lábak és drapériák, azoknak az összetartozása, míg lassan kiderült, hogy 50-60 szobor részei kerültek egy szemétködörbe. Érthető a kíváncsi nyüzsgés, a dicsérő és bíráló régészek és művészettörténészek elméletgyártó szerepe, kívülről kibicek leskelődése.

Türelemmel dolgoztam kisebb megszakításokkal az egyedülálló szoborleleten, megfigyelve a látható tényeket, a szándékos csonkítások nyomait, a javítások változatait, a befejezetlen faragásokat, a festéseket és a művészi nívvá meglepően nagy különbözőségeit. Egyik szobor a másik után, ha csonkán is, de új életre kelt, múzeumi műtárgy lett belőle, amellett, hogy maradt raktári anyag is, főként a kísérő leletekből. Aztán elkészítettem a restaurálás dokumentációját, fényképekkel és leírásokkal telítve és közzétettem megfigyeléseimet és a restaurálás menetét.

A nyári szünetben családi utazáson, eleget téve egy müncheni meghívásnak, közel két hét alatt szinte minden nap múzeumokat látogattunk Pausz Tibor rokoni vezetésével. Elámultunk a sok gyűjtemény gazdagságán, meghatódtunk a Szent István felesége, Gizella királyné csodás ötvös művű keresztjét őrző vitrin előtt. Ellátogattam a regensburgi Dóm kőfaragóműhelyébe, megnéztem a városi múzeum középkori kőfaragványait, láttam köztük megcsonkított, levágott orrú szoboralakokat.

Sopronba visszatérve kezdetét vette a munkásságom egy új területen, a római katolikus templomok szembemiséző oltárainak egyházi és műemléki jóváhagyásához kötött tervezése és kivitelezése. Megbízásra elkészítettem Gergely Sándor, Kerpely Jenő és Roth Gyula emléktáblájának tervrajzát és egy Széchenyi emléktábláét a gimnázium falára, majd sor került Heimler Károly emlékművének tervére. Igazi szobrászati munkám volt, hogy a Katolikus Konvent megbízására elkészítettem a feltámadást szimbolizáló Krisztus szobornak gipszmintáját, melyet azután régi ismerősöm Baranyai László kőfaragómester kivitelezett a Szent Mihály temetőben. Teendőimben elmerülve kellemetlen és váratlan meglepetésként ért Sopron Város Tanácsának azon határozata, mely műtermem felszámolását jelentette. Elkésérített, de nem tört le a párhatalom közönye, dolgoztam tovább, de nyomorúságosabb körülmények között. Soha se tudtam túlnenni magamat az akkori igazgatási osztály minimális emberséget nélkülöző ügyintézésén, kiszolgálók és kedvezményezettek nagyképűségén. Ezen még a két évvel később kapott Pro Urbe emlékérem se enyhített, ahogy most e több esztendő óta átfogó visszatekintés sem.

A budavári szobrok nemzetközi hírének köszönhettem külföldi kapcsolataim feléledését, ami számomra idehaza és külföldön szívesen vállalt kötelezettséget és honoráriumot jelentett. Vetített képes előadásokon igyekeztem a magam tapasztalatait és következtetéseimet ismertetni, bemutatni a budai szobrok csonkításait, a szobrok eltemetésének megtervezett rendszerét, utalva a [budai szoborlelettel kapcsolatos] nyitott kérdésekre. Budapest, Bécs, Zágráb és Osnabrück után a münsteri Landesmuseumban muzeológus, régész és művészettörténész érdeklődők hozzászólásaiból kitűnt, hogy nekik azonnal érthetőek voltak a szoborcsonkítások [budai] változatai, szándékos deformációi, mert valamiképp hasonló szoboranyaguk 1974 óta nekik is van. A münsteri passiójelenetek homokkő szobrai 1530 körül készültek, de hamarosan ledöntötték, megcsonkították és eltüntették őket az akkori társadalmi forradalom győztesei, az újrakeresztelkedők fanatikus vallási életközössége. A hozzászólók véleménye abban a döntő tényezőben egyező volt, hogy a budavári szobrok egy képromboló folyamatról tanúskodnak. Megsokasodtak kutatni valóim, gyűjtöttem az analógiákat, írott és képi anyagot, hogy végül elkészült a teljes kézirat, most már kiadót kerestem. Már nyolc éve foglalkoztam a témával, amikor a Történeti Múzeum kezdeményezésére vetített képes előadáson ismertettem kutatási eredményeimet, melynek alapján megjelent a tanulmányom a Budapest Régiségei 26. (1984) kötetében „A budavári gótikus szoborlelet sérüléseinek és eltemetésének jelképrendszere” címmel, közel száz képpel és jegyzetekkel. Óvatos volt a szerkesztő, mert cikkemet mint vitaanyagot tette közzé, németnyelvű kivonattal. Megnyugtató volt az a Németországból jövő elismerés, mely a Hamburgban székelő nemzetközi kuratórium nekem adományozott Műemléki Európa Díja volt. Ráadásként az alapítványtevő Alfred Toepfer úr házigazdái meghívására feleségemmel egy vidám német-francia társasággal két gyönyörű hetet töltöttünk vendégházában a Lüneburger Heide gyönyörű tájában.

Hazatérve nem soká pihenhettem babérjaimon, mert az aktív műemlékes kollégák egy középkori erkély váratlanul feltárt köveit rám hagyták. Örültem a megbízásnak, mert izgalmas szép unka volt, és nyugdíj kiegészítő forintokat hozott a konyhára, kötetlenül a munkaidőrendtől. A székesfehérvári gótikus erkély külső-belső rekonstruk-

ciós munkái, a kutatás – rajzi tervek, gipszmodell - műhely munkák és végül az elhelyezés és befejező csatlakozó szakipari munkák összesen négy évet vettek igénybe. Az eredmény a soproni kőszobrász műhely hírnevét újra bebiztosította, az én konzulens-tanácsadói félállásomat pedig meghosszabbította. Így továbbra is közvetlenül segíthettem az együttes munkáját és Faragó János tanítvány barátomat egy ma is kölcsönösen gyümölcsöző partneri kapcsolatban. Budapesti utazásaim már csak alkalmi eseményekhez, meghívásokhoz kapcsolódtak, mint az Olasz–Magyar Műemlékvédelmi Konferencia volt, amelyen a hazai gótika kőszobrászati emlékeinek restaurálásait és a rekonstrukcióit ismertettem gazdag képanyag bemutatásával. Műemlékes barátaim ekkor vetették fel egy életmű kiállítás ötletét, amit kissé vonakodva azzal a kikötéssel fogadtam el, hogy időpontjára én teszek majd javaslatot, amikor már összerendeztem a bemutatásra szánt rajzokat, fotókat, dokumentumokat és a technikai feltételek is már biztosítottak. Jól tudtam azt, hogy mire vállalkoztam és egy teljes évre volt elfoglaltságom azzal, hogy mindent összeszedjek, kiválogassak a közel hatvan év művészeti és műemléki terméséből.

Végül összeállt a kiállításra szánt anyag, rajzok, fényképek, okmányok és nyomtatványok sokasága, melyek tablókon és tárlókban kaptak helyet, míg a nagy vitrin annak a szerszám kollekciónak jutott méltó hely, amelyekkel évtizedeken át mintáztam, érmészkedtem és faragtam. A kiállítás 1987–88 telén öt héten át volt nyitva és örvendetesen sokan látogatták a vendégkönyv tanúsága szerint. A méltatások mellett sokan további sikereket kívántak, de én jól tudtam, hogy ezzel a nagy kiállítással lényegében lezáródik életem alkotó szakasza és nem bemutatkozó, hanem elbúcsúzó visszatekintés volt az egész. Kiegészítésül témazárásként megemlítem, hogy következő évben lecsökkentett anyagot állítottam ki Győrben, a városi könyvtárban, majd soproniak unszolására 80. születésnapomhoz időzítve a Várkerület Galériában szerepeltem. Magamban elhatároztam, hogy ez volt a befejező felvonásvég a színjátékban. A kiállításokat átfogó ötévnyi időszak alatt a konzultációk és kisebb magánmunkák nem voltak jelentősek. Ment minden a maga útján, amíg mint derült égből villámcsapás, egy csúnya meghűlés után ágynak nem estem. Mintegy tíznapos otthoni szakorvosi kezelés után két hétig tartó kórházi bent fekvéssel átestem egy sikeres urológiai műtéten és volt időm elgondolkozni azon, hogyan lesz tovább.

Fölépülésem után visszavonultam, újabb megbízásokat nem vállaltam és műtermemet teljesen felszámoltam, ami lehangolt, hiszen életvitelem megváltoztatását követelte. Tennivalóm bőven akadt a több évtizeden át dossziékban tárolódott műemléki munkáim dokumentációival, fényképek, költségvetések és levelezések rendezésével.

Megnyugtató érzés, hogy aktív pályám jól ért véget, hogy életem alkonya átmeneti bajok mellett a színpompás jelenségeket sem nélkülözte. Ilyenek voltak az el nem hárítható baráti meghívásoknak eleget tevő utazások után az állami, szakmai és díszpolgári kitüntetéssel járó, éltető örömök.

Ezek a sorok valamely belső kényszertől indítva íródtak, hogy most az értelemszerű lezárásra kerüljön sor azzal a bizakodással, hogy amíg testi-lelki erőm engedi, magányom üres óráit még hasonlóképp múlathatom.